

Н.А.Латишина

ПЕРСПЕКТИВИ ДЕМОКРАТІЇ

В даній статті аналізуються вірогідні перспективи демократії; надається характеристика ліберального варіанту демократії та його альтернатив; визначаються недоліки долібералізму; розкриваються сутнісні риси сильної демократії; окреслюються можливі сценарії розвитку неліберальних демократій.

Свого часу Франклін Делано Рузвельт дав дуже влучну характеристику демократії: «Ті речі, яких наш народ насамперед чекає від своєї політичної та економічної системи, досить прості. Це: рівні можливості для молоді й для інших; робота для тих, хто може працювати; безпека для тих, хто її потребує; скасування особливих привілеїв для небагатих; захист громадянських свобод для всіх; користування плодами наукового прогресу при широкому й постійно зростаючому рівні життя.

Це найпростіші й найголовніші речі, про які ніколи не слід забувати в метушні й неймовірній складності нашого сучасного світу. Постійна внутрішня міць нашої економічної й політичної системи залежить від того, якою мірою вона виправдає ці сподівання»¹. І ось зараз, в 21 столітті, слова видатного політика є як ніколи актуальними.

Феномен демократії завжди привертав і буде привертати до себе увагу практично кожної політично свідомої людини. Більше того, сьогодні дуже важко знайти того, хто ніколи не чув про демократію взагалі.

На перший погляд, все видається дуже простим. Хоча, не потрібно забувати, що поняття демократії історично. Із розвитком суспільства воно змінюється і модифікується. Тому не дивно, що у сучасному світі, який динамічно трансформується, з демократією відбуваються вельми сутнісні метаморфози. Іноді навіть говорять про вичерпаність демократії, висловлюються сумніви у її здатності вижити.

Гіпотетично можна припустити, що демократія не є вічною, що в соціумі, котрий стрімко розвивається, згодом утвердяться інші типи політичного врядування. У всякому разі нинішні дебати про кризові процеси у розвитку демократії не є випадковими. І враховуючи це, дослідження перспектив демократії є як ніколи нагальними і актуальними.

У своїх працях такі науковці, як Ф.Шміттер, А.Даун, А.Гіршман, Дж.Друзек, П.Грін, Е.Карр, А.Пшеворський, Дж. О'Доннелл та інші приділяли певну увагу перспективам демократії, але тільки виокремлюючи негативні наслідки демократизації суспільства і небезпечності, які очікують на демократію. Що ж стосується можливих альтернатив демократії та приблизних варіантів її розвитку у світовому масштабі, то це питання висвітлено в науковій літературі недостатньо.

Тому цілями даної статті є наступні:

- проаналізувати вірогідні перспективи демократії;
- дати характеристику ліберального варіанту демократії та його альтернатив;
- визначити недоліки долібералізму;
- розкрити сутнісні риси сильної демократії;
- окреслити можливі сценарії розвитку неліберальних демократій.

Загальні перспективи демократії ще ніколи не видавалися такими сприятливими як зараз, проте навряд чи коли-небудь було важче передбачити, якого типу чи ступеня демократії нам слід сподіватись у майбутньому. Аж ніяк не будучи впевнена у своїх підвалинах і практичному функціонуванні, демократія постане перед безпрецедентними викликами. Її майбутнє буде дедалі «бурхливішим, невизначенішим і дуже багатим на події»².

Безперечно, молоді неodemократії постануть перед великим розчаруванням, коли реальне функціонування неминуче не задовольнить роздуті сподівань. Врешті-решт політики і громадяни молодих неodemократій, якщо вони не зазнають цілковитої невдачі і не регресують до якоїсь форми автократії, можуть визнати внутрішні проблеми, що обтяжують утвержені ліберальні демократії, і почнуть експериментувати з новими структурами. А тим часом лідери молодих неodemократій будуть цілковито перейматися розв'язком багатьох серйозних зовнішніх проблем, що виникають під час приписування навіть шаблонних демократичних інституцій до розмаїтих соціальних, культурних та економічних обставин своїх країн.

Як вважає Ф.Шміттер, більшість країн будуть «приречені» і далі бути демократичними, навіть якщо тільки небагато з них скористається повними перевагами зміцнення режиму. А в решті країн, тобто в тих, які визнають якусь гібридну форму *dictablanda* (лібералізації без демократизації) чи *democradura* (демократизації без

лібералізації), або в тих (а їх більше), які спромоглися вижити як «неконсолідовані демократії», навряд чи можуть постати якісь великі виклики демократії³.

Головні виклики натомість надійдуть із середовища утверджених сучасних, представницьких, ліберальних, національних, політичних демократій. Спроможність цих країн змінити свої добре закріплені правила і практики, щоб нейтралізувати дедалі більше невдоволення своїх громадян, визначить перспективи демократії в усьому світі. Невдоволення навряд чи і далі буде обмежене лише одним сегментом політичного спектру, дарма що в короткій перспективі матиме більший вплив на партії та рухи лівого спрямування. Воно щораз більше зосереджуватиметься на деяких основних принципах «реальної» ліберальної демократії:

- 1) її винятковому наголосі на індивідуалізмі;
- 2) її прихильності до волюнтаризму у формі та змісті участі в політичному житті, а також у рекрутуванні політиків;
- 3) її покладанні на територіальне представництво і міжпартійну боротьбу з метою забезпечити єдині легітимні зв'язки між громадянами і державою;
- 4) її обмеженості рамками національних державних інституцій, а також її (мовчазному) співництві з націоналізмом;
- 5) її байдужості до незнищеної і системної нерівності, і в розподілі переваг, і в представництві інтересів.

Як стверджував Р.Даль, демократія на практиці вже пережила кілька революцій, а її прихильники часто навіть не усвідомлювали до ладу, що сталося⁴. Іронія криється в тому, що, хоча ліберальний варіант демократії (зосереджений навколо представницьких інституцій, широкомасштабного врядування, широкого, але досить пасивного громадянства) набув такої поширеності, що йому вже не треба боятися, що його підточить якийсь інший тип режиму, він, напевне, все-таки постане перед перспективою ще однієї революції, цього разу внаслідок пильного вивчення з боку краще освіченої та критичніше настроєної публіки.

На цю перспективу, здається, існуватиме три головні можливі відповіді:

- 1) нове утвердження і поширення лібералізму (більш ліберальна демократія);
- 2) повернення до давніх традицій республіканського громадянства (доліберальна демократія);

3) винахід нових, навіть безпрецедентних форм представництва і підзвітності (постліберальна демократія).

Якщо застосовувати першу стратегію, то ми побачимо більше лібералізму і (імпліцитно) менше демократії. Дані про утверджені ліберальні демократії, мабуть, неоднорідні, але країни, які зазнали найбільшого впливу стратегії «більшого лібералізму», здебільшого мають пропорційно найбільший спад активності виборців, участі у профспілках, авторитету політиків, цікавості громадян до державних справ, ролі законодавчих органів, ступеня та інтенсивності партійної ідентифікації і стабільності вподобань виборців⁵. І навпаки, в цих країнах зріс рівень сутяжництва, з'являються щораз нові звинувачення в корупції, множитья число антипартійних кандидатів.

Чи цей процес дедемократизації триватиме і далі, — це, звичайно, найважливіше питання. Його виправдання майже цілковито спирається на краще функціонування економіки, що начебто характерне для лібералізованої системи виробництва та розподілу, а також на рішуче прагнення посприяти твердому нормативному відкиданню політики як такої. Навіть якщо передбачений матеріальний виграш справді з'явиться і збережеться — а це твердження саме по собі сумнівне, — сучасні держави, за словами А.О.Гіршмана, підлягають циклічним змінам своєї зосередженості на приватних і державних цілях⁶.

Іншою альтернативою є повернення до «доліберальних» демократичних традицій та інституцій. Прихильники цієї ідеї наголошують на відродженні громадянства. Крім того, цей пошук нового «республіканського громадянства» звичайно має супровід у формі категоричного відкидання кількох рис, що хоч і не притаманні ліберальній демократії, проте сформувалися на основі її функціонування: професіоналізації політичних еліт, централізації державної влади, формування зацікавлених груп, комерціалізації виборчого процесу, баналізації партійних суперечок, персоналізації закликів кандидатів і маніпуляцію громадською думкою⁷.

На нашу думку, долібералізм має цілу низку недоліків. По-перше, йому бракує тієї яскравої фокусної точки, якої надавали попереднім ліберальним демократизаторам або національна незалежність, або республіканські ідеї, або визволення робітників, або свобода об'єднань. По-друге, він сформований радше як строкатий список відносно незначних нарікань на наявні практики, ніж як сукупність заходів, які можуть спричинитися до великих змін

у майбутньому. По-третє, його заклики, надто до децентралізації та розосередження, зумисне нехтують (або відкидають) значно розширений діапазон ухвалення рішень у сучасній національній державі та відповідне йому збільшення міжнародної залежності: ці обидва чинники суворо обмежують міру, якою участь у місцевому політичному житті і місцева автономія справді можуть вплинути на питання, важливі для добробуту окремих громадян. По-четверте, прихильники доліберальної демократії воліють недобачати (або відкидати) ту необхідну роль, яку почали відігравати професійні посередники та постійні організації в інтерпретації великої складності сучасного суспільства і в діях від імені його окремих членів. По-п'яте, долібералізм висуває такі вимоги до окремих громадян, що є нереалістичними, коли зважити на темп сучасного життя.

Тому, цілком можливо, що майбутній характер і тип розвитку демократії більше залежатиме від розвитку постліберальної альтернативи в середовищі утверджених ліберальних демократій, ніж від нагромадженої критики і пропозицій доліберальних демократів. Ця альтернатива менше зневажатиме досягнення ліберальної демократії, але намагатиметься пристосувати ліберальні демократичні практики до розширеного діапазону обмінів і комунікацій, що їх має в запасі глобальне майбутнє. Вона спиратиметься на наступні припущення:

- 1) власницький індивідуалізм, звички раціонального обрахунку і прихильність до приватних благ зберігатимуться;
- 2) здатність людини до альтруїзму обмежена, і буде такою й далі;
- 3) традиційно приписані ідентичності та спільноти і далі руйнуватимуться;
- 4) радикальних змін у розподілі багатства і прав власності не можна домогтися демократичним способом;
- 5) громадяни надають обмежену (хоч і позитивну) цінність участі в політичному житті;
- 6) індивіди мають уподобання і усвідомлюють потребу колективних дій, щоб захищати їх, але мають обмежену спроможність досліджувати стан своїх власних інтересів;
- 7) організоване посередництво між індивідами і органами влади збережеться — почасти внаслідок попередніх двох обмежень, а почасти внаслідок розширення масштабу державної політики та інтенсифікації обміну у приватній сфері;

8) політичні партії, передвиборча боротьба і територіальне представництво, попри всю свою очевидну недосконалість, збережуть свою первісну символічну цінність як проміжна ланка між індивідами і широким політичним утворенням;

9) і, нарешті, громадяни прагнуть удосконалити функціонування демократії — за умови, що запропоновані реформи не створять надто великої невизначеності і не порушать жодного з поданих вище припущень⁸.

Але хоч якою інтелектуально привабливою може бути будь-яка альтернатива ліберальній демократії, здебільшого неможливо визначити наперед, хто підтримуватиме таку значну зміну і як її можна успішно (і демократично) запровадити.

Понад сорок випадків спроб демократизації після 1974 року доводять, що за певних обставин люди колективно прагнуть здійснити глибокі зміни, навіть якщо і небагато цих змін були колинебудь прогнозовані наперед, а склад учасників значно варіювався від країни до країни, так само як і способи переходу до демократії⁹.

Цілком зрозумілим є те, що майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією — з відродженням тієї форми спільноти, що не є колективістською, тієї форми публічних міркувань, що не є конформістською, і низки громадянських інституцій, сумісних із сучасним суспільством. Сильна демократія визначена політикою як демократія учасницького типу. Вона розв'язує конфлікти за умов браку незалежної основи за допомогою постійної участі в політичному процесі, безпосереднього самоврядування і створення політичної спільноти, здатної трансформувати залежних приватних індивідів у вільних громадян, а часткові і приватні інтереси — у громадське добро.

Вирішальними умовами в цьому визначенні сильної демократії є активність, процес, самоврядування, створення і трансформація. Якщо слабка демократія ліквідує конфлікт (анархічна риса), пригнічує його (реалістична риса) або терпить його (мінімалістська риса), сильна демократія трансформує конфлікт. Вона перетворює незгоду на привід для взаємності, а приватний інтерес — в епістемологічне знаряддя громадського мислення. Кожен крок у цьому процесі — гнучкий елемент постійних процедур, тісно пов'язаних із конкретними історичними умовами та соціально-економічними реаліями. Адже властивий сильній демократії розв'язок проблем політичної ситуації є наслідком саморушійної діалектики активної участі громадян у політичному житті і неперервного формування

спільноти, де плакають свободу та рівність і де ці риси набувають політичного буття.

Потрібно зазначити, що демократія — це проект неперервного розвитку, а не безпечне, надійне досягнення: «Говорити сьогодні про захист демократії, немов ми захищаємо те, що знаємо вже віддавна й мали його протягом багатьох десятиріч, а то й сторіч, — самоошуканство і ганьба ... Критерій слід додати не у збереженні традиційних інституцій, а в питанні, де зосереджена влада і як її здійснюють. У цьому аспекті демократія — це питання ступеня. Нині деякі країни демократичніші за інші. Але жодна з них, напевне, не є дуже демократичною, якщо застосувати будь-який високий критерій демократії. Масова демократія — складна й велика, а отже, здебільшого недосліджена сфера, і тому ми висловимось точніше й матимемо набагато переконливіше гасло, якщо говоритимемо про потребу не захищати демократію, а створювати її»¹⁰.

Яким же є майбутнє неліберальних демократій? Існує три можливих варіанти розвитку.

1. Сценарій регресу.

Ліберальний і конституційно-правовий зміст демократичних норм і структур, який виникає в дефектних демократіях під час «циклу політичної кризи», знижується¹¹. У той же час посилюється концентрація політичної влади у виконавчій гілці, пошкодження конституційно-правових основ, а також не в останню чергу неформалізація формальних політичних інститутів. Хоча залишається формально-демократична оболонка, важливі політичні рішення приймаються за її межами. В якості прикладу тут можна навести випадок Перу і Білорусії. Якщо утворюються неформальні альянси між демократично легітимованою виконавчою владою та антидемократично налаштованою елітою і суспільство до того ж зазнає гострої економічної, політичної і соціальної кризи, то демократичні сили опору виявляються слабкими, і це загрожує зісковзуванню у відкрити автократію. У цьому випадку неліберальна демократія виявляє тенденцію до авторитарного режиму, яка посилюється.

2. Сценарій стабілізації.

Дефекти демократії є більш функціональними для стабільності системи, ніж відкритий авторитарний порядок панування. Це зв'язано як зі здатностями уряду вирішувати проблеми, так і з нерозвинутою громадянською культурою, а також з уподобаннями

більшості владних еліт. Сплетіння формальних демократичних інститутів і неформально породжених демократичних дефектів переходить до стану рівноваги, який відтворюється. Це приводить до стабілізації status quo дефектної демократії. Вона є стабільною до того часу, поки специфічні дефекти демократії сприяють гарантії панування владних еліт і задоволенню інтересів підтримуючої системи частини населення. Росія, Філіппіни і Аргентина є прикладами такого сценарію.

3. Сценарій прогресу.

Неформальні структури в умовах демократії виявляються несумісними з формальними демократичними структурами і стають на заваді виконанню владою суспільних вимог. Еліти поступово навчаються тому, що наслідування неформальних практик, які обмежують демократію, все більше поступається постійним правилам і зразкам прийняття рішень, які відповідають конституції і прогнозуються. Неформальні інститути втрачають свій вплив, в той час як на конституційно-правові інститути звертається посилена увага. У цьому сценарії «дефектна» демократія трансформується в конституційно-правову демократію. Бразилія, Південна Корея і Словаччина могли би претендувати на звання кандидатів для реалізації подібного позитивного сценарію.

До якого з цих трьох гіпотетичних сценаріїв у майбутньому підійде більшість нових демократій, поки невідомо. Але, як показує досвід усіх хвиль демократизації, «усталені» і «працюючі» демократії виявляються життєздатними коли мине час, тільки якщо вони стають ліберальними і конституційно-правовими¹².

Таким чином, якої би форми не набула демократія сьогодні і у майбутньому, вона ніколи не стане і не здатна бути цілковитою аналогією демократії наших предків. Вона і не повинна такою виявитися. Справа в тому, що межі і можливості теперішньої демократії, очевидно, радикально відрізняються від меж можливостей демократії, що існувала в будь-яку минулу епоху в різних країнах. Ми можемо бути упевнені, що в майбутньому, як і в минулому, суворі вимоги демократичного процесу не будуть цілком реалізовані, і багато з теоретичних і практичних проблем, які постають перед цим процесом, не будуть остаточно вирішені.

У перспективі глобальне просування демократії є, безперечно, можливим. Але для цього по-перше, молоді ліберальні демократії останньої хвилі демократизації повинні консолідуватися (поки що це вдалося лише небагатьом з них). Вони мають укоренитися

інституціонально і домогтися деякого мінімального рівня ефективності управління. По-друге, потрібно поглибити і лібералізувати політично суто електоральні демократії для того, щоб їх інститути набули дійсної цінності в очах все більш широких верств населення.

І, нарешті, усталені, індустріалізовані демократії повинні продемонструвати, що вони не втратили своєї демократичної життєвості, своєї здатності до реформ і ефективного управління. Ідеологічна гегемонія демократії у світі ґрунтується на двох засадах: на очевидній моральній і практичній вищості політичних систем усталених демократій і на все більш активному використанні ними таких важелів, як тиск і надана на певних умовах допомога, для сприяння демократичному розвитку у світі. Якщо багаті, усталені демократії світу володіють достатньою мудрістю і енергією, щоб зберегти ці дві засади, у наступному десятиріччі кількість усталених демократій збільшиться, незважаючи на те, що загальна експансія (електоральної) демократії призупиниться. По мірі розширення універсуму усталених ліберальних демократій будуть з'являтися нові джерела розповсюдження демократичного впливу, тиску і допомоги, і культурологічні аргументи, нібито поняття ліберальної демократії є суто західним і етноцентричним, будуть все більш невиправданими і неспроможними.

Отже, так чи інакше сучасна демократія хоча і не викликає абсолютного політичного оптимізму, проте її можливості не вичерпані, а для ефективного здійснення процесів демократизації ще належить багато чого зробити, і, зокрема, головне — забезпечити відповідність демократичних форм новим суспільним та науково-технічним реаліям ХХІ століття.

PERSPECTIVES OF DEMOCRACY

This article analyses the probable perspectives of democracy; the characteristics of liberal variant of democracy and its alternatives is given; disadvantages of preliberalism are defined; basic features of a strong democracy are characterized; possible scenarios of the development of non-liberal democracies are outlined.

---

¹ Рузвельт Ф.Д. Чотири свободи // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини / Упоряд. О.І. Терех, Я.Г. Оксюга. — К.: Український письменник, 1994. — С. 97.

² Schmitter P.C. Dangers and Dilemmas of Democracy // Journal of Democracy. — 1994. — Vol.5. — Aprile. — P. 57.

³ Там само. — P. 59.

⁴ Цит. по: Downs A. The Evolution of Democracy: How Its Axioms and Institutional Forms Have Been Adapted to Changing Social Forces // Daedalus. — 1987. — Vol.116. — Summer. — P. 119.

⁵ Gould C.G. Rethinking Democracy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — P. 105.

⁶ Hirschman A.O. Shifting Involvements: Private Interests and Public Action. — Princeton: Princeton University Press, 1982. — P. 301.

⁷ Dryzek J.S. Discursive Democracy. — Cambridge: Cambridge University Press, 1988. — P. 30.

⁸ Green P. Retrieving Democracy. — London: Methuen, 1985. — P. 19.

⁹ Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe / P.C.Schmitter, T.L.Karl // International Social Science Review. — 1991. — Vol.128. — May. — P. 269.

¹⁰ Carr E.H. The New Society. — London: Macmillan, 2004. — P. 76.

¹¹ O'Donnell G. Delegative Democracy // Journal of Democracy. — 1994. — Vol. 5, № 1. — P. 55.

¹² Sustainable Democracy / A.Przeworski et al. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — P. 21.